



Çarlık Dönemi Politikalarına Karşın Müslümanların Ümmet ve Millet Ekseninde Dayanışma ve Mücadele Arayışları

Yegane YiğİT*

Özet

Çalışmada Çarlık dönemi politikalarına karşın Müslümanların dini ve etnik zemindeki hareketliliği ele alınarak incelenmiştir. Bu kapsamda Çar Rusyası'nın Müslümanlara yönelik Ortodoksluk özelinde uyguladıkları Hıristiyanlaştırma ve Ruslaştırma kapsamındaki asimilasyon ve kimlik tasfiyesi politikalarına değinilmiştir. Aynı zamanda Müslümanların dini bağlamda ümmet, etnik çerçevede ise millet ekseninde gelişim sağlayan Türkçülük anlayışı araştırılmıştır. Bu bağlamda Müslüman entelektüellerin siyasi kültürün geliştirilmesi ve millet bilinci doğrultusunda kimlik oluşturma çabaları da incelenmiştir. Buradan hareketle Müslümanların emperyalist güçlere karşı direnişini pekiştiren dini ve milli değerleri arasında bir bağlılık ve bütünsellik durumu söz konusu olmuştur. Bu doğrultuda tarihsel süreçte gelişen ve değışen yeni ideolojik yaklaşımlarda da söz konusu değeri ve kavramlar bir bütün olarak Müslümanların hem manevi hem de seküler alandaki yerini ve rolünü tanımlamıştır. Aynı zamanda bu değeri milli bir unsurun parçası olarak kabul görmüş ve Müslümanların mevcut sistem içindeki konumunu ve statüsünü belirleyerek güncelliğini korumuştur.

Abstract:

In the study, despite the policies of the Tsarist period, the mobility of Muslims on religious and ethnic grounds was examined. In this context, the assimilation and identity dissolution policies within the scope of Christianization and Russification, which were implemented by the Tsarist Russia towards Muslims were noted. At the same time the understanding of Turkism, which provides development in the axis of the Ummah in the religious context and the nation in the ethnic context, has been investigated. In this context, the efforts of Muslim intellectuals to develop political culture and create an identity in line with national consciousness were also examined. From this point of view, there was a state of commitment and integrity between the religious and national values that reinforced the resistance of the Muslims against the imperialist powers. In this direction, in the new ideological approaches that have developed and changed in the historical process, the values and concepts in question have defined the place and role of Muslims in both spiritual and secular fields. Meanwhile, these values were accepted as a part of a national element and kept up to date by determining the position and status of Muslims in the current system.

Anahtar Kelimeler: Çar Rusyası, Müslümanlar, Ümmet ve Millet Yaklaşımları, Türkçülük

Keywords: Tsarist Russia, Muslims, Ummah and Nation Approaches, Turkism

* Dr., Bağımsız Araştırmacı, yeganeyigit@outlook.com, ORCID: 0000-0003-2721-9793

Giriş

Çalışmada Çarlık Rusyası'nın emperyalist politikalarına karşın Müslümanların ümmet ve millet kavramları çerçevesinde geliştirdikleri dayanışma ve mücadele arayışları ele alınarak incelenmiştir. Bu bağlamda makalede ilk olarak Rus tarihsel perspektifinde Ortodoksluk özelinde Hıristiyanlığın konumu incelenmiş, din faktörünün bu coğrafyadaki etkinliğine değinilerek Müslüman karşıtı politikalarda uygulanan stratejilerin temel çıkış noktaları açıklanmaya çalışılmıştır. Dinin bir kimlik göstergesi olarak Rus ve Müslüman halklar arasındaki yeri ve önemi de bu perspektifte değerlendirilmeye tabi tutulmuştur. Çar yönetiminin işgali müteakip geliştirdiği Müslüman karşıtı politikalardaki dini ve kültürel değerlere yönelik saldırılarda uygulanan asimilasyon ve kimlik dönüştürme yaptırımlarının nedenlerine değinilmiştir. Bu kapsamda Hıristiyanlaştırma ve Ruslaştırma ekseninde gelişen politik baskılara değinilmiş, Ortodoks Kilisesi'nin bu çerçevede edindiği misyon incelenerek tartışılmıştır.

Bu çerçevede Rus ve Müslüman halklar arasındaki farklılıkları belirginleştiren kaynaklar belirtilmiş, çeşitliliğin Rus toplumsal ve siyasi yapısında nasıl algılandığı ortaya konmuştur. Bu yaklaşım ekseninde Rus homojen toplumsallığına ve kültürel yapısına dini kimlikleriyle bütünleşemeyen Müslümanlar, bölücü ve ayrıştırıcı bir unsur olarak görülmüş, türlü yaptırımlara maruz kalmış, tehdit, güç ve baskılarla onlara kimlik tasfiye politikaları uygulanmaya çalışılmıştır. Bu doğrultuda Rus ve Müslümanlar halklar arasındaki başlıca mücadele din üzerine yoğunlaştırılmıştır. Zira Müslüman halkların tarihsel hafıza, birikim ve mirası din üzerine inşa edilmiş ve tüm manevi ve geleneksel değerleri de bu eksende gelişim sağlamıştır. Böylece saldırıların hedefi de etnik değil, dini nitelik taşımıştır.

Bu işgal ve baskılara karşın Müslümanlar dini kimliklerini ve değerlerini ümmet yaklaşımı çerçevesinde muhafaza etmeye çalışmışlardır. Bu bağlamda çalışmada ümmet bilincinin Müslüman halklarının hayatında edindiği yere ve öneme değinilmiş, bu yaklaşımın Çar yönetimine karşı mücadelede nasıl bir etkinliğe sahip olduğu incelenmiştir. Ümmet anlayışının Müslüman örgütlenmesinde ne gibi bir rol oynadığı hususu da makalede ele alınmış, birliği ifade eden yönüyle tarikat ve cemaat eksenindeki gelişmelere değinilmiştir.

Ümmet kavramı etrafında şekillenen Müslüman yaşam tarzına yönelik Çar Rusyası'nın geliştirdiği kontrol ve denetim mekanizmaları da dini kurumsal örgütler çerçevesinde ele alınmıştır. Söz konusu politik yaklaşımın dini hayatı nasıl etkilediği hususu da çalışmada ele alınmıştır.

Kısıtlama ve engellemeler Müslümanların dini yaşam tarzı üzerinde yeteri düzeyde verime ulaşamamış ve bu defa da yaptırımlar ikinci evrede etkin bir şekilde kendini seküler alanda göstermeye başlamıştır. Bu süreç hem Rus yönetimini hem de Müslüman halkları farklı bir mücadele sürecine taşımıştır. Bu çerçevede çalışmada her iki taraftan da geliştirilen yeni ideolojik teori ve hareketlere yer verilmiş ve karşılaştırılarak incelenmiştir. Öyle ki dini bağlamda Müslümanları yenemeyen Çar Rusyası farklı kollardan onlara karşı saldırıya geçmiş, geliştirdikleri milliyetçilik yaklaşımıyla yeni bir savaş cephesi açmışlardır. Bu yaklaşım Müslümanların sosyal, ekonomik ve politik alanlarını kısıtlayacak türden yeni yaptırımların önünü açmıştır. Buna karşın Müslüman entelektüellerin geliştirdikleri düşünsel akım ve hareketler devreye girerek, açık ve eksik olan taraflar tamamlanmaya çalışılmıştır.

Bu süreç Müslümanların dini birliğinin etnik bütünleşmeyle tamamlandığı bir evreyi özetlemektedir. Rus milliyetçiliğine karşın geliştirilen Türkçülük kavramı daha kapsamlı ve politik oluşuyla Müslümanların milli kimliğini ön plana çıkarmıştır. Bu kapsamda makalede ümmet ve millet kavramlarının dönüşümsel sürecine değinilmiş, politik gelişmelerdeki stratejik yöntemler ele alınmıştır. Aynı zamanda Müslümanların ümmet bilincine eklenen maddi öğeler sonucu şekillenen İslamlaşma yaklaşımı da bu çerçevede ele alınarak incelenmiştir. Yanı sıra İslamlaşma ve Türkçülük ideolojilerinin yaygınlaşmasında eğitimin modern bağlamlarda geliştirilmesinin önemine de değinilmiştir. Değişen mücadele ve dayanışma boyutunun bölgesel olarak Müslüman halkları arasında nasıl bir gelişim sağladığı da çalışmada analiz edilmiştir.

Buradan hareketle çalışma ana hatlarıyla üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde tarihsel perspektifte Çar Rusyası tarafından işgal politikaları ve Müslümanlara yönelik uygulanan stratejik ve siyasi yaptırımlar genel hatlarıyla ele alınmıştır. İkinci bölümde ise ümmet bilinci doğrultusunda Müslümanların emperyalist güçlere karşı verdikleri mücadele ve dayanışmalar incelenmiştir. Üçüncü bölümde ise etnik özelde millet anlayışı ve bu ekseninde gelişen siyasi süreç analiz edilmiştir. Aynı zamanda bu bölümde mücadele ve dayanışmanın yeni ideolojik destek unsurları olarak Türkçülük, modernleşme ve İslamlaşma kavramları ele alınarak incelenmiştir.

Çarlık Rusya'sının Müslüman Politikaları

Tarihsel süreçte Rus devletinin oluşum aşamasında Hıristiyanlık (X.-XI. yüzyıl) bu topraklarda birleştirici manevi bir unsur olarak önemli bir rol oynamıştır. X. yüzyılın sonlarına doğru Rus halkı Knyaz Vla-

dirim'in döneminde Hıristiyanlığı kabul etmiş ve 1917 yılına kadar Ortodoksluk bu topraklarda resmi devlet dini olmuştur.¹ Bu süreçte Ortodoks Kilisesi maddi ve manevi değerleri, siyasi ve sosyal üniteleri aynı paydada birleştiren din, etnik farklılıkları da aynı çatı altında toplayarak homojen bir toplum yapısı ortaya koyabilmiştir. Rusya'da oluşan halk anlayışı ve algısı da büyük ölçüde Ortodoks temelli bir Hıristiyanlıktan kaynaklanmıştır.

Diğer taraftan Hıristiyanlık, Bizans'tan alınan bir miras olarak Rus topraklarına intikal etmiş olsa da o bu bölgenin, kültürel/geleneksel ve yönetsel sistemine cevap verecek bir biçimsellik doğrultusunda toplumsal etkinliğini gerçekleştirmiştir. Özellikle XI-XIII. yüzyıllarda Ortodoks ilkeler, sosyal faaliyetler çerçevesinde bireylerin ve ailelerin günlük yaşantılarına kadar inebilen kuşatıcı özellikleriyle toplumsal yönlendirmelerde oldukça başarılı olmuştur.²

Ortodoks dogmaları doğrultusunda belirlenen Kilise hukuk normları sosyal ilişkilerin ve aile geleneklerinin belirlenmesinin yanı sıra yöneticilerin Tanrı iradesi doğrultusunda nasıl bir niteliğe sahip olmaları hususunda da belirleyici özellikler taşımıştır. Buradan hareketle Rus Ortodoks Kilisesi bir taraftan siyasilerin faaliyetlerine destek veren, onların politik kararlarına meşruluk kazandıran diğer taraftan da çarların eylemlerini veya iradelerini sorgulayan ve eleştirebilen merkezi bir kurum olmuştur.³

Buradan hareketle hem maddi hem de manevi alanda etkin olan Ortodoks Kilise, bu coğrafyadaki heterojen durumu, homojen yapıya dönüştürmeyi başarmıştır. Böylece ortaya çıkan Rus uygarlığı genişleme ve işgal politikalarında da önemli bir etno-dini ve etno-kültürel süreci yürütmüştür. 15-16. yüzyıllardan başlayarak 19. yüzyıla kadar etkin bir şekilde devam ettirilecek emperyalist işgal ve asimilasyon politikaların ana hedefini dini ve kültürel temelde bir dönüşüm süreci oluşturacaktır.⁴ Yanı sıra bu süreç Kilise ve devleti bir taraftan siyasi çıkar doğrultusunda yakınlaştırmış, diğer taraftan da toplumsal nüfuz paylaşımı noktasında rakip konumuna düşürecektir.

¹ Arapov, Dmitriy Yurevich, 2001, "İslam v Rossiyskoy İmperii/İslam v Rossiyskoy İmperii (Zakonodatel'nyye Akty, Opisaniya, Statistika)." Sostavitel' i Avtor Vvodnoy Stat'i, Kommentariyev İ Prilozheniy DYU Moskva. s. 12.

² Savchenko, Dmitriy Aleksandrovich, 2016, "Vizantyskiye Normy o Zashchite Khristianskogo Gosudarstva v Drevnerusskoy Pravovoy Sisteme XI-XIII. Vekov", *Istoriko-Pravovyye Problemy: Novyy Rakurs*, (15) s. 182-203.

³ Jivov Viktor Markovich, 2002, *Razyskaniya v Oblasti İstorii i Predystorii İusskoy Kultury*, Moskva. s. 230-232.

⁴ Gavrilov, Yuriy Andreyevich-A. G. Shevchenko, 2008, "Russkoye Musul'manstvo: İstoriya Formirovaniya İdentichnosti." *Religiya v Samosoznani Narođa (Religioznyy Faktor v İdentifikatsionnykh Protsessakh) /Otv. Red. MP Mchedlov. –Moskva: In-T Sotsiologii RAN s. 180.*

Din ve devlet arasındaki bu gelişim süreci doğal olarak Ortodoks temelli bir Rus kimliğini ve milliyetçiliğini de ön plana çıkarmış ve tüm Çarlık dönemi boyunca büyük ölçüde uygulanacak politik stratejilerin de çıkış noktasını oluşturmuştur. Nitekim Ortodoksluğun halkla kurduğu bu bağlar onu zamanla daha da güçlü kılmıştır. İç ve dış politik dinamikleri oluşturan ve koruyan yönüyle de Ortodoks Kilisesi, Müslüman toprakların istila sürecine de meşruluk kazandıracak bir stratejik yaklaşım olmanın ötesinde bir süreç yürütecek ve İslam etrafında şekillenen ve birlik sağlayıcı ümmet bilincini bir Müslüman dayanışması olarak da parçalamaya çalışacaktır. Bu yüzden gerçekleştirilecek saldırılar da “din bayrağı” adı altında kodlanacaktır. Saldırıların ilk aşamasındaki ana hedef Müslüman bir kimliğin tasfiyesine yönlendirilecektir.

Çar Rusyası'nın ilk saldırılarının hedef noktası Müslümanların yaşadıkları İdil (Volga) boyunca uzanan sahil kentleri olmuştur. Doğrusu İslam dini bu topraklara Hıristiyanlıktan önce intikal etmiş ve yerli halk tarafından kabul edilmiştir. Bu çerçevede eski Rus devleti sınırlarına komşu olan Hazar ve Volga sahili bölgelerde yaşayan halklar VIII. yüzyılda İslam dinini kabul etmişler. Volga (İdil) Bulgarlarının yaşadığı topraklarda İslam 922 yılından başlayarak devlet dini olmuştur.⁵

İdari ve siyasi yapının oluşum aşamasında bu topraklarda etkin bir faktör olan İslam, aynı zamanda halkların dini, manevi, geleneksel ve kültürel ortak değerlerini belirlemiş, kimlik bilincinin de bu yönde gelişmesine öncülük etmiştir. Etnik unsuru geri plana iterek dini zeminde gelişen Müslüman kimliği onları diğer komşu devletler ve halklarla ayırıştıran önemli bir çizgi olmuştur. Bu bağlamda Müslüman halklar ve Slavlar birbirilerine yakın sınırlara sahip olsalar da onları birbirinden ayırıştıran aynı zamanda uzaklaştıran etken ırksal, politik veya ekonomik değil, daha çok din ve onun üzerine inşa edilen kültürel değerler olmuştur. Böylece Volga ve Ural bölgesinde İslam, halkın oluşumunda ve kimliğinin belirlenmesinde önemli bir rol oynamıştır.⁶

Artık XII. yüzyılın sonlarında İslam Volga sahili kentlerden Çin sınırlarına kadar uzanan büyük bir coğrafyaya hükmetmiştir. Müslüman halkların ekonomik olarak kalkınmalarında dini geleneksel değerler önemli bir rol oynamıştır. Bu gelişim ve kalkınma XVI. yüzyılın sonlarına kadar istikrarlı bir şekilde devam etmiştir. Aynı zamanda kültürel gelişim de bu dönemlerde yükseliş yaşamış, Müslüman şair ve

⁵ Arapov, Dmitriy Yurevich, 2001, “İslam v Rossiyskoy İmperii/İslam v Rossiyskoy İmperii (Zakonodatel'nyye Akty, Opisaniya, Statistika).” Sostavitel' i Avtor Vvodnoy Stat'i, Kommentariyev İ Prilozheniy DYU Moskva. s. 12.

⁶ Faizov, Gali Biktimirovich, 2010, *İslam i gosudarstvo: Yedinstvo, Protivobostvo, Konvergentsiya*. Ufa: Izd-vo BGPU. s. 32.

yazarların eserlerinde Türkçe de kullanılmıştır. Orta Asya ve Kafkasya'da yaşayan özellikle Ahmet Yesevi, Ali Şir Navai, Fizuli gibi değerli mütefekkirler eserlerinde Türkçeye de yer vermişlerdir.⁷ Ancak tüm bu gelişim ve kalkınma Rus askeri saldırılarıyla iflasa uğrayacak, geleneksel, kültürel ve dini değerler işgalcilerin hedef noktasını oluşturacaktır.

Rus sınırlarına yakın topraklarda yaşayan Müslüman halklar özellikle Kazan, Astarhan, Sibirya ve Kırım hanlıklarında yoğun bir şekilde meskûnlaşmışlardı.⁸ Rusların bu coğrafyadaki Müslüman halklara yönelik saldırıları "haçlı seferi" olarak addedilmeye başlanmış ve bu durumda Ortodoks Kilisesi önemli bir görev edinmiştir. İki halk arasındaki farklılık din üzerinden değerlendirilmeye tabi tutulmuş ve bütünleştirme süreci de Hıristiyanlaştırma üzerinden gerçekleştirilmeye çalışılmıştır.

Böylece Müslüman toprakların işgal sürecinin ilk aşamasında (Kazan 1552, Astarhan 1554) etnik temizleme politikası kapsamında göç ve sürgün stratejileri tatbik edilmiş yerli halkların sahip oldukları topraklara Hıristiyan olanlar yerleştirilmiştir.⁹ Bu yaptırımlara dini değer ve motiflerin ortadan kaldırılmasına yönelik saldırılar da eşlik etmiştir.¹⁰ Etnik ve kültürel asimilasyon politikaları kapsamında, din adamları infaz edilmiş, ibadet yerleri yıkılış veya kapatılmış böylece dini öğretilerin önü kesilmeye ve Müslümanların tarihsel kimlik belirleyici tüm değer, unsur ve kavramları yok edilmeye çalışılmıştır.¹¹

Uzlaşından çok güç ve cebir kullanımı yoluyla Müslümanlar yıldırılmaya çalışılmıştır. Şöyle ki 1593 yılında Çar Fyodor İvonovich (1584-1597) Rusya tarafından işgal edilen bölgelerdeki camilerin yıkılmasına ilişkin kararnamesinde: "Tatar Camilerinin hepsi ki işaretlidir... Tatar camilerini boş bırakmayın" ifadesine yer vererek Müslümanlara yönelik takiplerde esnekliğe asla pirim verilmemesi gerekliliğine vurgu yapmıştır.¹²

Diğer taraftan Kazan bölgesinde manastır ve kilise inşaatları hızlandırılmış, Müslümanların vaftiz töreniyle Hıristiyanlaştırılması yo-

⁷ Benningsen, Aleksandr, 2009, *Musulman v SSSR*, (Editör A. Ş. Fayzrahkmanov), Kazan İzdatelstvo DUM RT. s. 4.

⁸ Mukhetdinov, Damir Vaisovich, 2019, *Istoriya Islama v Rossii*, Uchebnoye Posobiye: Medina. s. 4.

⁹ Benningsen, Alexandr- Guelguejay, L. C, 1981, *Step'de ezan sesleri*, (N. Uzel Çev.). İstanbul: Selçuk Yayınları. s. 4-5.

¹⁰ Gavrilov, Yuriy Andreyevich-A. G. Shevchenko, 2008, "Russkoye Musul'manstvo: İstoriya Formirovaniya İdentichnosti. Religiya v Samosoznanii Naroda". s. 180.

¹¹ Voronina, Tatyana Yevgenyevna, 2014, "Istoricheskaya rol Ivana Groznogo v tsentralizatsii Russkogo Gosudarstva (VI v.) na Osnove Paradigmy Pravoslaviya", *Istoricheskaya i Sotsial'no-Obrazovatel'naya Mysl'*, (3), s. 79

¹² Vladimirov, N. G, 1996, *İslam v Rossii*, Moskva: İstitut Naslediya. s. 31.

lunda ikna yöntemlerine de başvurulmuştur. Bunların yanı sıra vaftiz olmayı kabul edenlerin devlet imtiyazlarından faydalanabileceği ayrıcalığı da kendilerine sunulan ayartıcı teklifler arasında yer almıştır.¹³

Bunun yanı sıra vaftiz olan ve din değiştirerek Hıristiyanlığı kabul edenlere Çar yönetimi ayrıcalıklar da tanımış, idari görev almalarına olanak sağlamıştır. Ancak bu stratejik gelişmeler, Müslümanları dinlerinden uzaklaştıramamıştır. Öyle ki bu hususta Çar, Piskoposa yazdığı mektubunda sadece imtiyazlardan faydalanmak adına vaftiz olmayı kabul edenlere karşı daha sert tedbirlerin alınması gerektiğine vurgu yapmıştır: “Vaftiz olan ve Hıristiyan inançları sağlam olanları manevi öğretilerimiz doğrultusunda tutun, dinleyin, lakin inancında istikrarlı olmayanları hapse atın, demirle dövün.”¹⁴

Anlaşılabacağı üzere bu bölgelerde halkın Hıristiyanlaştırılması tam anlamıyla da mümkün olmamıştır. Başarısızlığın sebepleri arasında çeşitli gerekçeler öne sürülse de halkı dini /manevi bağlarından koparmanın hiç de kolay olmadığı gerçeği gün yüzüne çıkmıştır.¹⁵

Şöyle ki XVI. yüzyılın sonlarına doğru Tatarlar yıkılan ve hasar gören camilerini yeniden tamir etmeye başlamış, ibadet konusunda ısrarcı olduklarını kararlılıkla göstermişlerdir. Bu çerçevede 1593 senesinde Kazan Metropoliti Germogen (1589-1606) Çara başvurarak bölgedeki Müslüman ahalinin hareketliğinden huzursuz olduğunu, yeni camiler inşa ettiklerini dile getirmiştir. O müracaatında: “Yeni vaftiz olanların kilise inşa edilmiş bir yere nakledilmesi, bir daha cami yapılamayacak emriyle, Tatar camilerinin yıkılması” gerekliliğine değinmiştir.¹⁶

Çar Rusyası tarafından İdil (Volga) sahili hanlıklara saldırılar ilerleyen yıllarda da devam etmiş, emperyalist düzenin kurulmasında işgal ve asimilasyon politikaları güncelliğini korumuştur. Bu çerçevede 1598 yılında üçüncü Müslüman Türk devleti olan Sibiryada işgal edilmiştir.¹⁷

Sibiryada da işgal politikalarında benzeri bir strateji izlenmiştir. Buradaki başlıca hedef aslında din değil, yeni bir kimlik belirleme çabası olmuştur. Hıristiyanlık temelinde oluşturulmaya çalışılan Ruslaştırma stratejisinde Kilise etkin bir araç olarak kullanılmıştır. Buna bağlı olarak Kazan topraklarının Rusya'ya katıldığı tarihten (1552) itibaren

¹³ Landa, Robert, 2003, “Istoriya İslama v Rossii”, *Rossiya i Musul'manskiy Mir*, (12), s. 22.

¹⁴ Faizov, Gali Biktimirovich, 2010, *İslam i gosudarstvo: Yedinstvo, Protivobostvo, Konvergentsiya*. s. 45.

¹⁵ Motka, İ. İ, 2001, “U İstokov Pravoslavnoy Missii Sredi Nerusskikh Narodov Yevropeyskoy Rossii”, *Injinerkiye Tekhnologii i Sistemy*, (1-2), s. 39-44.

¹⁶ Mukhetdinov, Damir Vaisovich, 2019, *Istoriya İslama v Rossii*. s. 104.

¹⁷ Benningsen, Alexandr - Guelguejay, L. C, 1981, *Step'de ezan sesleri*, (N. Uzel Çev.). İstanbul: Selçuk Yayınları. s. 4.

geçen asırlık süreçte Volga sahili bölgenin genel nüfusunun %7,6 oranında vaftiz edilmiş Müslüman olmuştur. Onlardan çoğu Hıristiyan dogma ve yaşam tarzlarına uzak olanlardı.¹⁸ Böylece Müslümanlar ümmet olarak Ruslara karşı dayanışma içinde bulunmaktan, kimliklerini koruma savaşı vermekten hiçbir zaman vazgeçmemişlerdi.

Bu bağlamda I. Petro (1672-1725) döneminde Müslümanlara yönelik politik yaklaşımlar farklı bir süreç evrilmiştir. İlimlaştırılmış süreç İslam'ı tanıma ve Müslümanlık bilincini anlama üzerine kurulmuştur. Bu süreç baskıcı yöntemleri dolaylı yaptırımlara bırakmıştır. Bu bağlamda 1741 ve 1752 yıllarında Rus Ortodoks Kilise Konseyi (Sinod) tarafından alınmıştır: "Tatar ve Hıristiyan olmayanların Ortodoksluğa geçme zorunluluğu bulunmamaktadır." Böylece İslam ve Müslüman gerçekliği tüm Rusya'da kabul görmüştür.¹⁹ Bununla birlikte 1731 yılında tesis edilen "Aşağı Novgorod Müslümanları ve Hıristiyan olmayanların Kazan Vaftiz Komisyonu"na da geniş yetkiler verilmiş, onların aldıkları kararlar doğrultusunda izinsiz yapılan cami ve türbelerin yıkılması gerçekleştirilmiştir.²⁰ Genel itibarıyla Petro dönemiyle başlayan Rus politik anlayışında Müslümanlara yönelik değişen stratejik hamleler gözlemlenmiş olsa da bu durum mesela ibadet özgürlüğü söz konusu olduğunda yeterli olmamıştır. Hıristiyanlığa karşın İslam, ayrılıkçı bir dalga olarak değerlendirilmeye devam edilmiştir.

Buna bağlı olarak II Ekaterina (1762-1796) döneminde Müslümanların Rusya yönetim sistemine dâhil edilmesine yönelik mekanizmalar üretilmeye çalışılmıştır. Bu çerçevede ilk olarak özellikle yaygınlık kazanan şeriat mahkemeleri kapatılarak, Müslüman din adamlarının sahadaki etkinliklerini kısıtlamaya ve onlar üzerinde kontrol sağlanmaya çalışılmıştır.²¹

1783 yılında işgal sonucu Kırım da Çarlığa katıldığında II. Ekaterina ılımlı politik yaklaşımın buradaki halka da uygulanmasıyla ilgili talimat vermiş ve "Cami ve türbelerin doğal yapısına dokunulmaması ve korunması, aynı zamanda izinli gerçekleştirilen tüm ayin ve etkinliklere müdahale edilmemesi" yönünde ikaz ve tembihlerde de bulunmuştur.²²

II. Ekaterina, kontrol ve denetim mekanizmalarının ikinci aşaması olarak tüm Volga sahili Müslüman halklarını kapsayacak ve

¹⁸ Shangarayev, R. R, 2020, *Istoriya İslama i Musul'manskikh Narodov Rossii*, Kazan: Khrestomatiya. s. 46.

¹⁹ Landa, Robert, 2003, "Istoriya İslama v Rossii", *Rossiya i Musul'manskiy Mir*. s. 23.

²⁰ Shangarayev, 2020, s. 40.

²¹ Shangarayev, 2020, s. 49.

²² Zhitenev, Timofey Yevgenyevich, 2010, "İslam v Rossii: Vekhi İstorii", *Vestnik Volzhskogo Universiteta im. VN Tatishcheva*, (4), s. 37.

birleştirecek bir şekilde 1789 yılında Ufa Müftülüğünü tesis etmiştir.²³ Artık 1783-1784 yıllarından başlayarak II. Ekaterina'nın Müslüman politikaları kapsamında Tatarlar Rus soylularla aynı haklar taşımaya başlayacaklardır. Volga ve Sirbiry'a'da yaşayan 8 bin Tatar kalıtsal asalete, 500'den fazlası kişisel asalete, 2 binden aşkın Tatar da tüccar rütbesi hakkına sahip olmuştur.²⁴

İhdas edilen Ufa Müftülüğü din ve devlet arasında bağ kuran önemli bir kuruma dönüşmüş, cemaat ve Çar yönetimi arasında köprü görevi üstlenmiştir. Yanı sıra Ahundlara aile ve miras davalarına bakmak, onları çözmek, yeni camiler inşa etmek ve eski dini yapıları yeniden tamir etmek gibi haklar da tanınmıştır.²⁵

Dini kurusallaşmanın yanı sıra devlet tarafından söz konusu örgütler üzerinde kontrol ve denetim mekanizmasını gerçekleştirecek doğrudan devlete bağlı yeni birimler de oluşturulmuştur. Bu birimlerden en önemlisi 1817 yılında oluşturulan Din İşleri Başkanlığı olmuştur. Müslümanlara ait seküler alanın yönetimi Rus devletinin kontrolünderken, dini hukuk da Müftünün başkanlığında yine Çar yönetimi tarafından ihdas edilmiş bir birim tarafından kontrol, denetim ve yönlendirilmelerle gerçekleştirilmiştir.²⁶

Rus yönetimine karşı koyan halkı kendi içinde parçalamak ve yönetmeyi kolaylaştırmak adına Sünni ve Şii arasındaki mezhepsel çatışmaları körükleyecek stratejiler de geliştirmeye çalışmışlardır. Bu bağlamda merkezi Bakü olan "Zakafkasya Müslümanları Ruhani İdaresi" ihdas edilerek çoğunluğu Şiilerden oluşan Müslüman toplumun bu kurum özelinde yönetilmesi amaçlanmıştır. Aynı zamanda dini idare çerçevesinde Sünni kesimin müftülük, Şiilerin ise şeyhülislamlık tarafından yönetilmesini öngören iki başlı bir sistem oluşturulmuştur.²⁷

Buradan anlaşılacağı üzere Çar yönetimi işgal ettiği topraklarda bir Rus kimliği oluşturma adına yerli halkların tarihsel mirası olan ortak değerlerini tasfiye etme yoluna gitmiş ve bu stratejiyi büyük ölçüde

²³ Shangarayev, 2020, s. 49.

²⁴ Landa, 2003, s. 24.

²⁵ Arapov, Dmitriy Yurevich, 2005, "Sistema gosudarstvennogo regulirovaniya İslama v Rossiyskoy imperii" (Poslednyaya Treť XVIII-Nachalo XX vv.) Doctoral dissertation, MGU im. MV Lomonosova. s. 20.

²⁶ Dashkovskiy, Petr – Konstantinovich, Shershneva-Yelena, Aleksandrovna, 2020, *İslam i İmperiya: Polozheniye Musul'manskikh Obshchin Zapadnoy Sibiri v Kontekste Gosudarstvenno-Konfessional'noy Politiki vo Vtoroy Polovine XIX - Nachale XX vv.*, Federal'noye Gosudarstvennoye Byudzhethnoye Obrazovatel'noye Uchrezhdeniye Vysshego Obrazovaniya «Altayskiy Gosudarstvennyy Universitet». s. 23-24.

²⁷ İsgenderov, Anar - Mövlayi, Adil, 2016, *Şeyhülislamlığın Tarihi*, Bakü: Elm ve Tahsil. s. 6.

Ortodoks Kilisesi aracılığıyla gerçekleştirmeye çalışmıştır. Zira tarihsel süreçte Rus toplumunun homojen yapısı da Ortodoks inancı doğrultusunda yögrularak gelişim sağlamıştır. Bu bağlamda Çar yönetimi benzeri süreci sistemine dâhil etmeyi hedeflediği Müslüman coğrafyada da uygulamaya çalışmıştır. Tüm etnik, kültürel ve dini farklılıklar ilk aşamada Kilise eliyle eritmeye çalışılmıştır. Buna karşın Müslümanların dayanışma ve mücadelesi de din özelinde cereyan etmiş, birlik ve dirilikleri de onların inanç ve manevi değerlerini oluşturan İslam çerçevesinde gelişim sağlamıştır. Bu durum Müslüman halkların ümmet bilincini de işgalci saldırılar karşısında olağan bir düzeyde etkin kılmıştır.

Müslümanların Mücadelesinde Ümmet Yaklaşımı

Çar yönetimi tarafından işgal edilen topraklarda İslam, dini manevi bir temsilin ötesinde aynı zamanda halkların hukuki, sosyal ve siyasi ünitelerini de kapsayıcı ve toplumsal kültürle özdeşleştirici bir yapıya sahip olmuştur. İslam'ın kabulü ve yayılmasıyla birlikte bu coğrafyada yaşayan halklar Müslüman cemaati olan "Darül İslam" da birleşmişlerdir. Bu gelişme aynı zamanda etnik farklılıkları Müslüman tarihi ve kültürel mirasıyla da aynı merkezde birleştiren önemli bir sosyal oluşum ve siyasi ortaklık zemini ortaya koymuştur. Böylece Müslümanlar dini bağlarla manevi, İslam'ın sosyal yaşamı düzenleyici özelliğiyle de seküler bağlamlarda ümmet kavramı etrafında birlik olmuşlardır.²⁸

Din ve toplum arasındaki bu bağlilik ve örtüşme durumu tarihsel süreçte Rus devleti ve halkı için de büyük ölçüde geçerli olmuştur. Bu bağlamda Çar Rusyası'nın işgal politikası da dini zemine oturtulmuştur. Rus saldırılarına karşın Müslümanların geliştirdikleri savunma mekanizmaları da bu bağlamda "kâfir" olanla savaşı nitelendirmiştir. Bu karşın din adamları da Müslümanların mücadelesini cihat olarak tanımlamışlardır.²⁹

Özellikle Orta Volga bölgesinde neredeyse İslam'ın kabulüyle birlikte yaygınlık kazanan tasavvuf akımı aracılığıyla Müslümanlar XVI-XVIII. yüzyıllarda dış tehlike ve iç istikrarsızlıklara karşın ümmet olmayı sürdürmüşlerdir. Tasavvuf bir taraftan bireyin iç dünyasını işleyerek onun manevi zenginliğini korumaya hizmet etmiş, diğer taraf-

²⁸ Gerykhanov, Gadzhi Pirmuradovich, 2013, "Musul' manskaya Umma v Fokuse Sotsial'no-Filosofovskogo Analiza Chast' 2. Istoriko-Kul'turnyye Aspekty Formirovaniya Musul' manskoy Ummy V Rossii." Elektronnoye nauchnoye izdaniye Al'manakh Prostranstvo i Vremya 2.1, 10. s. 3-6.

²⁹ Gerykhanov, 2013. s. 12.

tan da ideolojik, politik ve sosyal altyapıyı da oluşturarak onların dayanışma ve mücadele ruhunu yüksek tutacak Müslüman dayanışması oluşturmuştur.³⁰

Müslüman kimliği ve ümmet bilinci doğrultusunda süregelen örgütlenme ve dayanışma ve bu çerçevede değerlendirilen tarihsel miras, kültürel ve geleneksel değerler bölge halklarını din çatısı altında birleştirmiş ve "öz"lerini korumakta ve yaşatmakta işgalcilere karşı onları manevi olarak dirayetli kılmıştır. Bu yüzden de Rus saldırıları ilk yıllardan başlayarak Müslüman hanlıklarının ciddi direnişiyle karşılaşmış, ancak silah gücüyle işgaller sonlandırılabilinmiştir. Çar yönetimi bazı Müslüman toprakları kısa sürede işgal etse de kimi bölgelerde yerli halkın mücadelesi yüz yıl sürmüş, halklar teslim olmamak da kararlılık sergilemiş, farklı yollarla işgalcilere karşı direnmişlerdir. Özellikle Dağıstan halkının verdiği mücadele ve savaş Rusları bir hayli zorlamıştır.³¹

Öyle ki Kafkasya bölgesinin coğrafi koşulları, yerlilerin din eksenli birlik oluşturmaları, muhafazakâr yapıları ve duruşlarıyla taviz vermemekte ısrarcı tavrı sergilemeleri Çar yönetimin işini zorlaştırmıştır. Kuzey Kafkasya'nın yerli halkları silahlanarak Ruslara karşı uzunca yıllar mücadelelerini sürdürmüşlerdir. Farklı halklardan oluşan bölgesel bir yapı söz konusu olsa da onları aynı çatı altında birleştiren unsur din bağlamında güçlü bir inanç ve değerler sistemi olmuştur. Cemaatleşme ve ulema önderliğinde örgütlenme bu inanç sisteminde önemli bir yere sahip olmuştur. Öyle ki Ruslara karşı verilen mücadelede Nakşibendî tarikatı önderliğinde gerçekleştirilen savaşlarda Dağlılar birçok zafere imza atmışlardır. İmam Mansur'la başlayan ve Şeyh Şamil'le son bulan bu mücadele yüz yıl sürmüş ve 1859 yılında ancak Gazve savaşından sonra Dağlılar Ruslara teslim olmak zorunda kalmışlardır.³²

Bu bağlamda Rus emperyalist güçlerin bu bölgede idari sistem oluşturma süreci de bir hayli uzun sürmüştür. Halkların idareye yönelik tepkileri onları daha makul bir yapı oluşturmaya zorlamıştır. Özellikle Orta Kafkasya'da yer alan Kabarda'da dini mahkemeler çerçevesinde gerçekleştirilen yetkinlik sadece hukuki alanda değil, aynı zamanda kurumsal ünitelerin kontrolünde de etkin olmuştur. Böyle bir direniş karşısında Ruslar uzun bir süre bölgede istedikleri sistemi oturtmakta zorlanmışlardır.³³ Tüm bu baskılara rağmen Ekim devrimine (1917)

³⁰ Shangarayev, 2020, s. 48.

³¹ Benningsen, 2009, s. 8.

³² Benningsen ve Quelquejay, 1981, s. 7-15.

³³ Khlynina, Tatyana Pavlovna-Krinko, Yevgeniy Fedorovich-Urushadze, Amiran. Tariyelovich,

kadar Kuzey Kafkasya halkları geleneklerine sadık kalmaya devam etmiş, din özelindeki muhafazakâr yapılarını korumaya, verdikleri mücadeledeki hatıralarını birer kahramanlık destanı olarak kuşaktan kuşağa aktarmaya devam etmişlerdir.³⁴ Orta Kafkasya'nın (Kabarda ve Osetiya) Çarlık tarafından işgali Güney Kafkasya Müslümanlarının Rusya'ya birleştirilmesinin önünü açmıştır. Rusya'nın İran ve Osmanlı savaşları sonucu yapılan Gülistan (1813) ve Türkmençay (1828) antlaşmaları sonucu Azerbaycan'ın işgali kesinleşmiş, ülkenin kuzey bölgesi Rusya'ya, güney toprakları ise İran esareti altına girmiştir.³⁵ İşgali hız kesmeksizin Azerbaycan'da dini ve kültürel dönüşümlere yönelik baskıcı politikalar uygulanmaya başlanmıştır. Gerek yönetsel gerekse de ekonomik bağlamda Müslüman halka yönelik ağır bürokratik uygulamalarla yıldırma stratejileri tatbik edilmiş, Müslüman halktan toplanan vergiler iki katına çıkarılmış, zengin bey ve ağaların toprakları ellerinden alınmıştır.³⁶

Tüm bu yaptırımlara karşın Çar yönetimine karşı başkaldırı, eylem ve isyanlara önderlik eden Azerbaycan'ın aydın Müslüman din adamları olmuştur. Bu yüzden ülkede din adamlarına yönelik baskılar her zaman etkinliğini korumuştur.³⁷

Bunların yanı sıra göç politikaları kapsamında etnik ve din destekli stratejiler üreten Rus yönetimi Azerbaycan topraklarına çok sayıda Ermeni ve Rus'un da yerleşmesini sağlamıştır. Göç politikası kapsamında Müslümanlardan alınan topraklar Ermeni ve Rus asilzadelerine dağıtılmıştır. Tüm idari ve siyasi alandan yerli halk uzaklaştırılmış, bürokratik yazışmalar Rusça gerçekleştirilmiştir. Rus düşünce ve yaşam tarzının benimsenmesinde din adamlarından ziyade özellikle entelektüel bir kesimin oluşturulmasına yönelik okullar kurulmuş, Ruslara hizmet edecek, ilgi ve rağbet gösterecek yeni kuşaklar yetiştirilmeye çalışılmıştır.³⁸

İşgalin son durak noktası olan Türkistan (Orta Asya) topraklarında Çar yönetimi dini, siyasi ve bürokratik kontrolü tamamen ellerine alan

2012, *Rossiyskiy Severnyy Kavkaz: İstoricheskiy Opyt Upravleniya i Formirovaniya Granits Regiona*, Federal'noye Gosudarstvennoye Byudzhetnoye Uchrezhdeniye Nauki Yuzhnyy nauchnyy Tsentri Rossiyskoy Akademii Nauk. s. 31-32.

³⁴ Bennigsen ve Quelquejay, 1981 s. 15.

³⁵ Asker, Ali, 2021, "Azerbaycan'da Milli Kimlik İnşasının Sosyo-Ekonomik ve Fikri Temelleri", *Azerbaycan Düşünce Tarihi*. Ali, Asker. (Ed.), Cilt I. (1-42). Ankara: Yurtdışı Türkler. s. 1.

³⁶ Emre, Erşen, 2014, "Azerbaycan'da Siyasal-Kültürel Dönüşüm Süreci (1828-1927)", (Ed S. A. Özcan ve V. İmanbeyli). *Azerbaycan'da Din ve Kimlik*. İstanbul: Küre Yayınları, s. 53-55.

³⁷ İsgenderov ve Mövlayi, 2016, s. 7.

³⁸ Asker, 2021, s. 12-18.

bir politik yaklaşım çerçevesinde hareket etmişlerdir. Tam bir sömürgeci yaşantı olarak nitelendirilecek bu politik uygulamaların temelinde yatan unsurların başını asimilasyon ve dini yaklaşım çerçevesinde manevi ve geleneksel değerlerin silinmesi oluşturmuştur.³⁹

Bu bölge halkları muhafazakâr İslam geleneği anlayışı çerçevesinde hareket eden, modern bağlamlardan uzak bir yaşam sürdürüyorlardı. Tarikat ve cemaat ekseninde süregelen bir örgütlenme durumu söz konusu olmuştur. Müslümanları yönetme ve yönlendirmelerde tarikat önderleri aynı zamanda liderlik vasıflarını da ellerinde bulundurmışlardır. Bu yapılanma durumu aslında bir anlamda Çar Rusyası'nın da işine gelmiş ve Müslümanların dini bağlamda tek bir merkezden yönetilmesini istememişlerdir. Zira Müslümanların çok sayıda din önderlerinin fetvaları doğrultusunda hareket etmeleri kapsamlı ve merkezîyetçi bir şekilde örgütlenmelerinin önünü kestiği gibi aynı zamanda parçalanmalarına da yol açabiliyordu. Çeşitli tarikat ve cemaatleşmenin doğurduğu din içi düşünsel farklılaşmaya rağmen mesela Türkistan halkları için din aynı zamanda İslami bir kimlik olmuştur. Onlar millet kavramı yerine ümmet anlayışını ön plana çıkararak yakınlık, benzerlik ve bir kimlik göstergesi ortaya koymuşlardı.⁴⁰

Buradan görüldüğü üzere Çar Rusyası'nın Müslüman politikaları din merkezli bir yaklaşımla ilerleyen ve şekillenen stratejik bir süreci takip etmiştir. Zira Müslüman halkların Rus toplumuna entegrasyonunu engelleyici etken de din ve onun üzerine inşa edilmiş toplumsal değerler olmuştur. Bu değerler tüm etnik farklılıklardan sıyrılarak tek bir Müslüman olgusunu ortaya koyan ümmet anlayışı etrafında birleştirilmiştir. Bu bağlamda farklılaşma ve ayrıştırmayı hep güncel tutan bu çizgiyi aşmada zorluk çeken Çar yönetiminin hedefinde din adamları, tarikat ve cemaatler birincil sıralarda yer almıştır.

Çar yönetiminin baskı ve saldırılarına karşın verdikleri olağan mücadele ve savaşlarla Müslüman gerçeğini kabul ettirmeye başaran bölge halkları, dini eğitin ve vecibelerine yönelik çalışmalarını da aksatmadan devam ettirmiştir. Özellikle XVI yüzyıldan başlayarak dini ocakların sayısında artış gözlemlenmeye başlamıştır. Bu ocaklarda Arabistan'da eğitim alan aynı zamanda içlerinde Arapça, Farsça ve Türkçe bilen din adamları ve mollalar görev yapıyordu. Din adamları da eğitim ve alan bilgisi düzeyine göre kendi içlerinde tasnif ediliyordu. Özellikle âlimler (ulema) geleneksel değerler ve ahlaki normla-

³⁹ Hayit, Baymirza, 1995, *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi. 157-160.

⁴⁰ Hayit, 1995, s. 192-193.

rın koruyucuları olarak kabul ediliyorlardı. Bu gelişmelerin yanı sıra XVIII yüzyılda cami inşaatları da hızlandırılmış ve dini bilgileri içeren eserlerden oluşan büyük kütüphaneler de kurulmaya başlanmıştır.⁴¹

Bu olumlu gelişmeler çerçevesinde aynı zamanda 15 Aralık 1800 yılında dini literatürün yayınlanması ve dağıtılmasıyla ilgili tüm kısıtlanmalar kaldırılmış, matbaalar kurulmuş, Kur'an Arapça ve Tatarca basılmaya başlanmıştır. Bunun yanı sıra çoğunlukla ticaret yapan ve maddi durumu iyi olan Tatarların desteğiyle dini eğitimin gelişmesine önem verilmiş, zarar gören veya yıkılan camilerin yeniden inşası gerçekleştirilmiştir.⁴²

Bu bağlamda Çiçerin tarafından hazırlanan verilere göre 1899 yılında Müslüman nüfusu, din görevlileri, okul, cami ve medrese verilerinin Sır-Darinski, Fargana ve Semerkant bölgelerindeki dağılımı aşağıdaki şekilde seyir etmiştir.⁴³

Müslüman Okulları	5.246	53.968 Katılım
Rus Okulları	119	6.440 Katılım
Cami	11.964	11.680 İmam
Mezarlar (Yatırları)	331	421 Şeyh
İşan (Dini Statü)	391	
Ortodoks Kiliseleri	42	

1897 Yılı Verilerine Göre Ufa Bölgesinin Toplam Nüfus Dağılımı

Ruslar	784.000
Yabancılar	1.436,590
Müslümanlar	1.181,939

Ufa Bölgesinde Müslüman ve Hıristiyan Etkinliğini Gösterir Veri Dağılımı

Kilise	Cami	Rahip	Molla
349	1.555	360	4.655

Verilerden de görüldüğü gibi Müslümanlar yaşadıkları coğrafyada Çar Rusyası'nın baskıcı politik uygulamalarını delmeyi başararak din, dil ve eğitim konusunda hem tarihsel miraslarına sahip çıkmaya

⁴¹ Gereykhnaov, 2013, s. 9.

⁴² Shangarayev, 2013, s. 84, 86.

⁴³ Chicherina, Sofya Vasilyevna, 1906, *O Privolzhskikh İnorodtsakh i Sovremennom Znachenii Sistemy NI Il'minskogo*, Sankt-Petersburg: Tip. N. Ya. Stoykovoy. s. 24.

gayret etmiş hem de gelişimleri doğrultusunda geleceklere yatırım yapmaya devam etmişlerdir. Özellikle XVI-XVIII yüzyıllarda daha çok dini geleneksel bir çizgi doğrultusunda ilerleyerek sosyal ve politik alanlarını manevi değerler üzerinden yeşertmeye ve mevcut sistem içinde var oldukları konumlarını korumaya çalışmışlardır. Bu dönem aynı zamanda tarihsel hafızayı gelecek kuşaklara aktararak koruma eğilimi doğrultusunda cereyan etmiş, bu hususta din adamları toplumsal kanaat önderleri olarak da Müslümanları etkileyici ve yönlendirici güce ve saygınlığa sahip olmuşlardır. Dolayısıyla tüm Rusya Müslümanları ümmet çatısı altında birlik olmuş ve onları birleştiren ortak dini değerler dayanışma güçlerini de bir hayli pekiştirmiştir. Din eğitimi veren okul ve medreselerin yanı sıra cemaat ve tarikatlar da Müslümanların olduğu bölgelere hızla yayılarak teşkilatlanma bağlamında önemli bir ideolojik sürece eşlik etmişlerdir. Bu gelişim ve örgütlenmeler ilerleyen süreçlerde yeni ideolojik unsurları da destekleyici etkenler olarak devreye sokacak ve Müslümanların mücadele boyutunu bir üst seviyeye taşıyacaktır.

İdeolojik Destek Olarak Milliyetçilik veya Türkçülük

Çar yönetiminin İslam karşıtı politikaları yerini ılımlaştırılmış ve belirli bir ölçüde esnetilmiş yaklaşımlara bıraksa da genel itibariyle Müslümanlara yönelik yetkililerin tutumlarında esaslı bir değişim söz konusu olmamıştır. Öyle ki Haziran 1810 yılında Çar I. Aleksandr (1801-1825) tarafından Müslümanları ve onların ibadet faaliyetlerini denetleyecek Din İşleri Müdürlüğü ihdas edilmiştir. Bunu yanı sıra mevcut kurumun tüzüğünde müftünün Müslüman topluluğu tarafından seçimi belirtilse de onun ataması bizatihi Çarın fermanıyla gerçekleşmiştir. Aynı zamanda I. Nikolay (1825-1855) döneminde 1833 yılında Halk Eğitim Bakanı Uvarov tarafından “Ortodoksluk, otokrasi ve milliyetçilik” sloganı üzerine oturtulan ve kendine özgü bir vatandaşlık kavramını öngören “yeni milliyetçilik teorisi” öne sürülmüştür. Bu teori Hıristiyanlaştırma ve Ruslaştırma politikalarının farklı bir kolunu öngörmüştür. Bu yeni siyaset Ortodoks olmayanların tam hukuklu bir toplum üyesi olma durumunu da büyük ölçüde engellemiş, devlet bünyesinde Müslümanların büyüme ve gelişme olanakları da sınırlandırılmıştır.⁴⁴

Buradan hareketle Çar Rusyası'nın İslam'la olan ilişkilerini, onun tarihsel perspektifte Ortodokslukla kurmuş olduğu benzeri bağlarla yürütmeye çalıştığı görülmektedir. Ortodoks bir kurum özelinde

⁴⁴Shangarayev, 2020, s. 84-86.

İslam'ın örgütlenmesi ve devlet içinde kurumsal bir niteliğe bürünerek merkezileşmesi ve bürokratikleştirilmesi hedeflenmiş ve bu çerçevede Müslüman halklar yönetilmeye çalışılmıştır.⁴⁵ Devletin İslam'la olan ilişkilerini Malashenko (2007) "mimar ve koru şefi" olarak nitelendirmiştir. Nitekim Müslüman halkları yönetmek ve yönlendirmek adına Rus idarecileri tarafından şekillendirilmiş ve biçimlendirilmiş bir İslam inşası hedeflenmiştir.⁴⁶

Bu politik gelişmeler bir taraftan halkların Müslüman kimliklerinin Çar yönetimi tarafından kabullenişlerini ifade etse de diğer taraftan geliştirilen farklı stratejik yöntemler ise tarihsel yaptırımların devamlılığını ortaya koymuştur. Ümmetçilik etrafında gerçekleştirilen seferberlik sonucu Müslümanların dayanışması bu topraklarda dini alanı korumuş olsa da söz konusu onların sosyal, siyasi ve idari konum ve statüsü olduğunda yeterli olmamıştır. Çar yönetimi stratejik değişiklikler ve geliştirdikleri yeni mekanizmalarla birkaç koldan Müslüman halkları baskı altında tutmaya devam etmiştir. Çar yönetiminin Müslümanlara yönelik saldırıları yeni evrede; Ortodoksluk-din, otokrasi-güç ve etnisite-milliyetçilik bağlamında üç koldan sürdürülmüştür. Bu çok yönlü saldırılar karşısında ise Müslümanlar yalnızca dini değer ve inançları bağlamında oluşturdukları ümmet anlayışı çerçevesinde karşı koymaya çalışmışlardır.

Zamanla geleneksel bir yaklaşım doğrultusunda ortaya konulan bu duruşun emperyalist düzene karşı yetersiz olduğu fark edilmiş ve reform ihtiyaçları Müslümanların gündemini meşgul etmeye başlamıştır. Bu sürecin yönetilmesinde temel görüşlerden biri de ilahiyatçı El-Afgani'nin (1839-1897) manevi değerleri de içine alan "Müslümanların dini-siyasi birliği" fikri olmuştur. Dini değerleri dışarıda bırakmayan ancak seküler düzeni de göz önünde bulunduran, dini bilimsel temeller üzerinden ele alan bu fikir aynı zamanda Müslüman halkların siyasi bağlamda kültürel gelişimini de hedeflemiştir.⁴⁷

Bu bağlamda reformcu hareketlerin en önemli merkezlerinden biri Kazan ve burada öne çıkan Tatar Müslüman entelektüelleri olmuştur. Yeni entelektüel düşünceler muhafazakâr, gelenekselci anlayıştan liberal bir yaklaşıma doğru kaymaya başlamıştır. Tatar Müslüman ilahiyatçıları dini yaklaşımda yeni bir çığır açarak, dini "taklit" doğrultusunda

⁴⁵ Gereykanov, 2013, 21.

⁴⁶ Malashenko, Aleksey Vsevolodovich, 2007, *Islam Dlya Rossii*, ROSSPEN <https://carnegieendowment.org/files/pub-35912.pdf> Erişim: 5 Şubat 2023. s. 97.

⁴⁷ İsakov, S, M, 2007, "Pervaya Russkaya Revolyutsiya i Musul'mane Rossiyskoy İmperii", Moskva: Izdatel'stvo *Sotsial'no-politicheskaya MYSL*. s. 64.

süregelen bir durumun Müslümanlar tarafından daha aydınlanmış bir düzeyde ele alınarak tartışılmasını ve modern yaşantının önünde engel olabilecek durumların sorgulanmasını öğretilerle yaygınlaştırma çabası içinde olmuşlardır.⁴⁸

Yeni düşünsel akım ceditçilik hareketinin ortaya çıkmasına vesile olmuştur. Bu hareket eğitim sisteminde uygulanacak yeni metot arayışlarını öngören bir ideolojik altyapıya da sahip olmuştur. Ceditçilik yaklaşımının ana hedeflerinden biri de sosyal, politik ve ekonomik alanda gerçekleşebilecek yenilikler doğrultusunda Avrupa eğitim sisteminin faydalarından yararlanılması hususunda Müslüman genç neslin yetiştirilmesi olmuştur. Bu bağlamda eğitim müfredatlarına din eğitiminin yanı sıra beşeri ilimlerin de dâhil edilmesi onların stratejik hedefleri arasında yer almıştır.⁴⁹

Bu hareket kapsamında dönemin önemli Müslüman aydınlarından biri olan İsmail Bey Gaspıralı (1851-1914) İslam'ın Rusya'daki geleceği açısından Müslümanların Türk kimliği bünyesinde etnik ve kültürel bağlamlarda birleştirilmesinin önemli ve aynı zamanda acil bir durum olduğu görüşünü savunmuştur. Aynı zamanda o, Müslüman nüfusunun artan sayısına da dikkat çekerek: "Gelecekte hatta yakın gelecekte Rusya en önemli Müslüman devletlerinden biri olmaya mahkûmdur, ancak bu durum onun büyük bir Hıristiyan güç olma önemini hiçbir şekilde azaltmayacaktır" belirtmiştir.⁵⁰ Milliyetçi bir bakış açısının yanı sıra İslami kimliğin de önemini göz önünde bulunduran Gaspıralı mevcut sistem içinde Müslümanların politik, ekonomik ve sosyal şartlarının Rus halkıyla eşit bir şekilde yerini bulması doğrultusunda mücadele etmiştir.

Gaspıralı'nın modernleşme ve milliyetçilik bağlamlarında geliştirdiği düşünsel öz İslami kimliği de içine alacak bir niteliğe sahip olmuştur. O, Müslümanların tarihsel ve modern bağları arasında bir kopuş olmadan ilerleme ve gelişim sağlama yolları arayışında olmuş, dinin manevi "öz"ünü koruyarak yenilenme kaydetmeye çalışmıştır. Nitekim din alanında başlatılan reform sürecinin ilk başlarda adeta İslam'ın gelişim önünde bir engel teşkil etmesi gibi yanlış bir algının toplumda yer edinmemesine yönelik önemli yazılarını ve düşüncelerini Müslümanlarla paylaşarak bu kaygının ortadan kalkması yolunda çaba sarf etmiştir.⁵¹

⁴⁸ Benningsen, 2009, s. 6.

⁴⁹ Gereyhkanov, 2013: 21.

⁵⁰ Gasprinskiy, İsmail Bey, 1881, "Russkoye Musul'manstvo: Mysli, Zametki i Nablyudeniya Musul'manina", <http://repo.kpfu.ru/jspui/bitstream/net/4498/1/v95876.pdf> Erişim: 6 Şubat 2023. s. 4.

⁵¹ İsakov, 2007, 64-65.

Ceditçilik hareketi kapsamında gerçekleştirilen reformlarla birlikte Gaspıralı tarafından geliştirilen “Rusya Müslümanları” kavramı da yaygınlık kazanmaya başlamıştır. Bu kavram Rusya imparatorluğu sınırları içerisinde yaşayan Müslüman topluluklarını ifade etmiştir. Bu kavram aynı zamanda politik bir duruşun göstergesi olarak, Müslüman entelektüellerin geliştirdikleri yeni düşünsel akıma karşı Rus idaricilerini belirli bir ölçüde yumuşatmaya yönelik de olmuştur. Öyle ki Gaspıralı önderliğinde yeni akım Rus siyasal sisteminden bağımsız ve ayrılıkçı bir İslamcı ve Türkçü anlayışı öngörmeyen politik bir yaklaşım doğrultusunda Müslümanların ülke sınırları içerisindeki statüsünü ve konumunu belirlemeyi hedeflemiştir.⁵²

Bu bağlamda geliştirilen millet anlayışı da büyük ölçüde etnik bir bakış açısından daha çok Müslüman topluluğunu ifade etmiştir. *Tercüman* gazetesi aracılığıyla düşüncelerini yaymayı ve aktarmayı başaran Gaspıralı aynı zamanda Çar yönetimiyle de bu bağlamda ilişkileri daha sağlam temellere oturtturarak mevcut durumu Müslümanların lehine dönüştürmeye çalışmıştır. Söz konusu yaklaşım eğitim alanında ciddi bir ilerleme kaydetmeyi başarsa da siyasi bağlamda yeteri düzeyde başarıya ulaşamamıştır. Keza 1905-1907 yılları aralığında Duma’ya (parlamento) seçilen Müslümanlar milletvekilleri Rus yönetiminin ciddi baskılarıyla karşılaşmış ve hedefledikleri siyasi taleplere de ulaşamamışlardır.⁵³ Nitekim Gaspıralı önderliğinde geliştirilen millet yaklaşımı aynı zamanda onun konumunu belirten ve sınırları çizilmiş fiziki bir toprak anlayışından çok daha uzak bir ideolojiyi ortaya koymuştur. Bu da doğal olarak millet kimliğini ümmet kavramının bir alt kümesi olarak tanımlamıştır.

Bağımsızlık iddialarından uzak olan Tatar entelektüelleri yeni akımı Orta Asya’da da yaymayı başarabilmiş ve buradaki Müslümanlarla olan bağlarını Türkçülük üzerinden pekiştirmeye çalışmışlardır. Ancak bu topraklarda da ümmet ve millet kavramı arasındaki fark etnik temeller üzerine inşa edilmiş bir kimliğin ötesine taşınamamıştır. Türkçülük ideolojik bir destek unsuru olarak teorik çerçevede yerini bulmuş olsa da bu süreç ona sadece yeni bir konum belirlemiştir. Pratikte ise Rus topraklarında yaşayan tüm Müslümanların varlığını sembolize eden bir kimlik göstergesi olmuştur.⁵⁴

Tüm bunlara rağmen reformcu yaklaşım incelikli bir şekilde ümmet anlayışının evrilme sürecine kaymasına da sebep olmuştur. Bu süreç

⁵² Gavrilov ve Shevchenko, 2008, 164.

⁵³ Roy, Olivier, 2009, *Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi*, (M. Morali, Çev.) İstanbul: Metis Yayınları. s. 70.

⁵⁴ Erkan, Ümmet, 2019, “Rusya’da Modernleşme Hareketleri, Rusya Müslümanları ve İsmail Gaspıralı.”, *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi* 12.27, s. 765-766.

etnik bağlamda Türkçü, siyasi ve idari özelde ise yeni bir İslamcı bakış açısını da ortaya koyabilmiştir. Ümmet bilinciyle gerçekleştirilen Müslüman örgütlenmeleri onların tarihsel manevi ve kültürel mirası olan dini değerlerini yaşatma ve korumada etkili olmuş ve Çar Rusyası'nı bu doğrultuda siyaset değiştirmeye zorlayabilmiştir. Ancak mevcut sistem içerisinde Müslümanların seküler yaşantılarını düzenleyecek ve onları vatandaş haklarından yararlandıracak dünyevi mekanizmalara sahip olmamıştır. Böylece Müslümanların yeni dayanışma silahları devreye girmiş, Rusların Ortodoksluk geleneğine karşın İslamcılık, otokrasi baskısına karşın modernleşme ve Rus milliyetçiliği anlayışına karşın da Türkçülük ideolojisi yerini bulmuştur. Bu yeni kavramların işlenmesi, içselleştirilerek benimsenmesi süreci Müslümanların dayanışma ve bütünleşme alanını ülke sınırları dışına taşıyacak bir güç potansiyelini de içinde barındırmıştır.

Böylece ceditçilik akımı en çok Bakü, Ufa, Kazan, Kırım, Orenburg ve Bahçesaray'da yaygınlık kazanmıştır.⁵⁵ Zengin Tatar tüccarlarının desteğiyle maddi bağlamda olanak sağlanarak geliştirilen ceditçilik, Azerbaycan'da da petrol sanayisinin yükselişe geçmesiyle birlikte önemli ölçüde finanse edilen bir akıma dönüşmüştür. Bakü'nün önde gelen petrol zenginleri olan iş adamlarının maddi katkılarıyla çok sayıda cedit okulları (mektepleri) faaliyete geçmiştir. Halkın eğitim düzeyinin yükselmesine hizmet eden Müslüman entelektüelleri, geliştirdikleri modernleşme ve Türkçülük eksenli görüşleriyle Müslümanları örgütlemeye çalışmış, siyasi kültür bağlamında yeni bir bilincin oluşmasına çalışmışlardır. Bu süreçte hayırsever iş adamlarından olan Hacı Zeynelabidin Tağıyev (1823-1924) okulların yanı sıra gazeteleri de finanse ederek, yeni düşünsel gelişim ideolojisinin geniş kitlelere ulaşmasını sağlamaya çalışmıştır. Murtuza Muhtarov ise (1855-1920) ceditçilik okullarının yanı sıra cami inşaatlarına da önem vermiş, sürecin her iki alanda paralel bir şekilde gelişim sağlamasına katkıda bulunmuştur. Bunların yanı sıra diğer iş adamları da gençlerin yurtdışında eğitim yapmalarına olanak sağlamışlardır.⁵⁶

Türkçülük, İslamlaşma ve modernleşme ekseninde geliştirilen yeni ideolojik yaklaşım Azerbaycanlı aydınlar tarafından ise bağımsızlık mücadelesinde önemli bir rol oynayacak ve coğrafi bağlamlarda da fiziki sınırları çizebilecek bir güç olarak değerlendirilmiştir. Öyle ki yeni ideolojik süreç Azerbaycanlı Müslümanların ümmet sınırlarını Osmanlıya kadar uzatacak ve onların birliğini hem ulusal hem de ulus-

⁵⁵ Benningsen, 2009, s. 7.

⁵⁶ Shangarayev, 2020, 105.

lararası bir alanda birleştirecektir.⁵⁷ Azerbaycan'daki etnik temelli bu millet anlayışı hem geniş bağlamda Türkçülüğü hem de dar çerçevede Azerbaycanlı kimliğini ortaya koyacaktır.⁵⁸ Bu süreç Azerbaycan'da bir ulus inşasına hizmet etmiş ve ülkenin bağımsızlığının ilan edilmesiyle sonuçlanmıştır. Benzeri bir süreç Orta Asya bölgesi için de geçerli olmuştur. Ancak onların talepleri Rusya sınırları içinde bir Federasyon olma yönünde gelişmiştir.⁵⁹

Çar Rusyası'na karşın geliştirilen millet özelinde milli birlik anlayışı kendini gerçekleştirme alanlarında önemli ortak değerlere vurgu yapmıştır. Özellikle dil, tarih ve kültür alanlarında ortak değerler üzerine yaygınlaştırılan bakış açısı Türkçülük ideolojisinin geliştirilmesinin temel taşlarını oluşturmuştur. Bu bağlamda Hasan Bey Zardabi (1842-1907) yayınladığı *Ekinci* gazetesi aracılığıyla dil ve etnik kökene vurgu yapan yazılarıyla Osmanlı, İran ve Azeri Türkleri arasında bir bağ kurmaya çalışmıştır. Zardabi Türklere seslenerek: "Müslüman olmakla beraber sen bir Türk'sün ve yalnız değilsin" dini kimliği geri plana itmeyecek bir perspektifte birlik yaklaşımını özetlemiştir. Bu çerçevede Türkçülük ideolojisi çerçevesinde yazılarıyla Müslüman halkı birliğe davet eden Ali Bey Hüseyinzade (1864-1940) de ortak bir lisanın önemi- ne vurgu yapmanın yanı sıra millet özelinde birleşmenin aynı zamanda önemli bir güç olduğuna vurgu yapmıştır. O, ilk siyasi oluşum olan *Difai* partisini kurmuş, Müslümanları bu örgüt çatısı altında aynı zamanda Türk milli kimliği etrafında seferber ederek, Ermeni saldırılarını bertaraf etmeye çalışmıştır.⁶⁰ Bu bağlamda ilk siyasi parti olarak *Difai* aynı zamanda askeri örgütlenmeyi de gündemine dâhil etmiştir. Dolayısıyla buradaki millet kavramı aynı zamanda yerini milli olacak unsurlara da bırakmıştır. Milli eğitim ve milli askeri örgütlenme gibi önemli siyasi gelişmeler de partinin ideolojik altyapısını oluşturmuştur.⁶¹

Azerbaycan'da bu düşünsel akımı bir üst politik düzeye taşıyan ve başladığı bu hareketi bağımsızlık zaferiyle taçlandıran isim ise hiç kuşkusuz Memmed Emin Resulzade olmuştur. O, millet kavramı özelinde oluşturulacak bir Azerbaycanlı kimliği uğrunda siyasi ve ideolojik faaliyetlerine hız kesmeksizin devam etmiştir. Bu bağlamda Resulzade,

⁵⁷ Erkan, 2019, 767.

⁵⁸ Alekbarov, Faig, 2014, "Ulusal İdeoloji Sorununa Tarihi-Felsefi Bakış", (II. Bölüm) Bakü: *Yysq-Genç Elektronik Bilimi*, 55 (12). s. 34-37.

⁵⁹ Roy, 2009, 72.

⁶⁰ Nesibli, Nesib, 2017, "Azerbaycan'ın Millet ve Devlet Kurucuları", (Ed: N. Nesipli). *Azerbaycan Türklerinin Önderleri* (Çev. O. Uravelli ve S. Alkın). Ankara: BERiKAN Yayınevi, s. 5-7.

⁶¹ Toprak, Serap-Ahmet Öztürk, 2019, "Kimlik Koruma Mücadelesi Ekseninde Rusya Müslümanlarının Siyasi Faaliyetleri (1905-1917)", *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi* 7.16 s. 1081.

ümme ve millet kavramları arasındaki derin ve aynı zamanda ince çizgiyi ayırt ettiği gibi, Türkçülük ve millet bilinci arasındaki farkı da ulus inşası çerçevesinde değerlendirmeye tabi tutarak onu bağımsızlığın ön koşulu olarak görmüş ve öne sürmüştür. Türkçülüğü makro düzeyde bir milliyet olarak kabul eden Resulzade, millet bilincini ise mikro düzeyde Azerbaycanlı kimliğiyle özdeşleştirmiştir.⁶² Nitekim ona göre ümme dini/manevi bir değerler topluluğunu ifade ederken, millet ise seküler alanı oluşturan maddi bir “öz”e sahip olmuştur. Diğer taraftan da milliyet tarihsel düzeyde değişkenliklere açık ve çok boyutlu bir anlayışı ortaya koyarken, millet bilinci ise bir ulusun fiziki sınırlarla çevrelenmiş bir toprağını, vatanını, ortak tarihsel geleneksel dini ve kültürel mirasını ifade etmektedir.

Buradan hareketle Resulzade'nin Osmanlı ile kurduğu yakın ilişkileri, oradaki “Jön Türkler” hareketiyle yakınlaşması Müslüman bilincinin uyanışına hizmet etmiştir. İlerleyen süreçlerde ise bu yaklaşım onun düşünsel gelişiminde yerini mikro milliyetçiliğe bırakmıştır. Bu bağlamda Osmanlı'da geliştirilen Turancılık geniş anlamda bir Milliyetçiliği ve entegrasyon sürecini resmetmişse, Türkçülük de Azerbaycanlı kimliği özelinde millet anlayışıyla örtüştürülmüş ve bağımsızlığa hizmet etmiştir. Bu bağlamda o, “Jön Türkler” hareketinin aksine İslamlaşma yaklaşımını hiçbir zaman geri plana itmemiş, tarihsel geleneksel mirası koruyacak ve milli dirilişi sağlamlaştıracak tüm ideolojik unsurları destek olarak kullanmaya çalışmıştır.⁶³

Bu bağlamda Azerbaycan'daki süreç, Rusya'da yaşayan diğer Müslüman bölgelerle kıyaslamada farklı bir şekilde gelişim sağlamıştır. İslamlaşma, Türkçülük ve Modernleşme ideolojileri bağımsızlık sürecine giden yolda daha dar çerçevede dolayısıyla millileştirilerek halka benimsetilmeye çalışılmıştır. Burada aynı zamanda halkın ortak değerlerini üreten etnik, dilsel ve tarihsel-kültürel mirasın yanı sıra sınırları net bir şekilde belirtilmiş vatan olgusu da öne sürülmüştür. Yanı sıra geliştirilen vatanseverlik duygusuyla birlikte milli bir mücadele hareketi de oluşturulmuştur.⁶⁴ Böylece tüm değerlerin millileştirildiği bir zeminde gerçekleştirilen ideolojik gelişim, ümme ve millet kavramları arasındaki dönüşümselliği de belirlemiştir. Dil, din, eğitim ve etnik kimlik milli bir niteliğe büründürülerek yeni bir tarih yazımını da ortaya koymuştur.

⁶² Balayev, Aydın, 2017, “Mehmet Emin Resulzade” (Ed: Nesib Nesibli). *Azerbaycan Türklerinin Önderleri*. (Çev. Orhan Uravelli ve Selçuk Alkın). Ankara: BERİKAN Yayınevi, s. 178-180.

⁶³ Roy, 2009, s. 72-85.

⁶⁴ Balayev, Aydın, 2014, “20. Yüzyıl Başlarında Azerbaycan Türklerinde Ulusal Kimlik ve İdeolojinin Oluşumu”, (Ed S. A. Özcan ve V. İmanbeyli). *Azerbaycan'da Din ve Kimlik*. İstanbul: Küre Yayınları, s. 73-74.

Tüm bu söylenenleri toparlayacak olursak, Müslümanların ümmet birliğindeki dini ve manevi bütünleşme süreci ceditçilik yaklaşımıyla birlikte yeni ideolojik unsurlara kapı aralamış, ancak özünde temel taşlarını yerinden oynatmadan bir gelişim ve değişim sürecini yaşamıştır. Birliğin dini manevi değerleri seküler hayatın maddi öğeleriyle desteklenmiş ve birlikte ilerlemenin ideolojik stratejileri de dönemin Müslüman entelektüelleri tarafından geliştirilmiştir. Kırım ve Kazan Müslüman aydınları Rus milliyetçiliğine karşın Türkçülüğü etnik bir savunma ve dayanışma mekanizması olarak ileri sürseler de bu yaklaşım etnik bir tanımlama dışına çıkamamıştır. Azerbaycan'da ise bu yaklaşım ulus inşasına hizmet etmiş ve buradaki milliyet yaklaşımı millet bilincine dönüştürülerek sadece onların etnik statüsünü değil coğrafi konumunu da belirlemiştir.

Sonuç

Çarlık dönemi emperyalist güçlerin Müslümanlara yönelik uyguladıkları politik yaptırım ve stratejiler Rus tarihsel tecrübe ve birikimi üzerine temellendirilerek uygulanmıştır. Bu tarihsel birikim; kimlik, kültür, geleneksel ve dini değerlerin oluşturduğu sistematik özdeşlik, bir bütün olarak erken Rus devletinin varlığını ve gücünü temsil etmiştir. Maddi ve manevi öğeler harmanlandırılmış halk ortak değerler etrafında birleştirilmiş, tüm etnik farklılıklar eritilerek homojen bir toplum yapısı ortaya konmuştur. Bu sürecin gelişiminde önemli bir rol oynayan Ortodoksluk özelinde Hıristiyanlık toplumun tüm manevi ve maddi yaşantısını tek bir çatı altında birleştirerek sentezsel bir idari yapı da oluşturabilmiştir. Nitekim Rus halkı dinsel bir özelde kimikleştirilmiştir.

Rus Devletinin bütünlük ve bütünleşme sürecinin yönetilmesi ve korunmasında Ortodoks Kilisesi'nin emsalsiz hizmetleri olmuştur. Meşrulaştırıcı ve yönlendirici etkisiyle Müslüman topraklarına gerçekleşen saldırılarda da önemli aktör olarak sistem içerisinde yerini belirleyen Ortodoks Kilisesi genişleme politikası kapsamında farklılıkları eritme göreviyle de sorumlu kılınmıştır. Öyle ki Müslüman faktörü Rus "homojen"lik politikası için ayrıştırıcı ve bölücü bir tehdit olarak algılanmıştır.

İşgalin gerçekleştiği ilk yıllardan başlayarak kimi zaman güç, baskı kimi zaman da misyoner faaliyetlerle halklar tüm değerlerinden soyutlandırılmaya çalışılmış ve bu stratejik yaptırımların başarıyla sonuçlanacağına inanılmıştır. Bu çerçevede Ortodoks Kilisesi'nin de aracılığıyla Müslümanlara yönelik Hıristiyanlaştırma, Ruslaştırma po-

litikaları bir kimlik dönüştürme ve kültürel asimilasyon silahı olarak uygulanmaya çalışılmıştır.

Bu süreçte temel sorun etnik değil dinsel farklılıklar olmuştur. Zira Müslüman halklar için İslam bir kimlik olmakla birlikte hem de onun tarihsel hafızasını, manevi, kültürel ve geleneksel değerlerinin tek ve güçlü göstergesi olmuştur. Bu çerçevede işgal politikasında İslam'a karşı Ortodoksluk ileri sürülmüştür.

Saldırlara karşı Kuzey ve Güney Kafkasya, Orta Asya ve Volga (İdil) bölgelerinde yaşayan Müslümanlar mücadele ve dayanışma güçlerini mutlak bir şekilde dini değerlerinden almış ve ümmet bilinci etrafında birlik olarak emperyalist güçlere karşı koymaya çalışmışlardır. Müslümanlar için dini değerlerinden kopma bir kimliğin yok oluşunu ifade etmiştir. Bu çerçevede yüzyıllarca Çar Rusyası'na karşı mücadele azmini yitirmeden sürdürmüşlerdir. Ümmet onlar için birlik ve dayanışma zemini oluşturan önemli bir güç olmuştur.

Müslümanların istikrarlı duruşları zamanla Çar yönetimini de strateji değiştirmeye zorlamıştır. Müslümanların dini kimliği Ruslarca kabul görmüştür. Ancak İslam ve Müslümanlık ayırıştırıcı ve bölücü bir etken olarak kalmaya devam etmiştir. Müslüman halklara yönelik dolaylı baskılar hız kesmeksizin devam ettirilmiş, farklı mekanizmalar üretilerek dini kimlik bastırılmaya çalışılmıştır.

Bu çerçevede Ortodoksluğun Müslümanlara karşı verilen mücadelede yeterli düzeyde verimli olmadığı anlaşılmış ve yeni destekleyici unsur olarak milliyetçilik teorisi Çar Rusyası tarafından ileri sürmüştür. Politik süreç uhrevi ve dünyevi olan arasında bir ayrıma gitme durumunu gündeme getirmiştir. Böylece İslam'a karşı Ortodoksluk güncelliğini korurken, Müslümanların geleneksel yaşam tarzında mevcut olmayan etnik unsurlar ön plana çıkarılmıştır. Geliştirilen yeni teori vatandaş ayrımını, sosyal statüyü ve politik hiyerarşiyi belirten bir nitelik taşımıştır. Ayrımcılık seküler alanda geniş bağlamda sınırmaya başlanmıştır. Bunların yanı sıra Rus yönetsel kültüründe önemli bir yer edinen "güç" olgusu da bu sürece eşlik eden bir Otokrasi göstergesi olarak yerini korumuştur.

Yeni gelişmelere karşı Müslümanların sadece ümmet eksenli bir yaklaşımla süreci yönetmesi zorlaşmıştır. Geniş çaplı ıslahat ihtiyaçları Müslüman entelektüellerini yeni ideolojik dayanışma ve mücadele yöntemleri arayışına sevk etmiştir. Müslümanların manevi değerlerin yanı sıra maddi alanda da kazanım elde etmelerinin gerekliliği hâsıl olmuştur. Böylece dönemin aydınları tarafından tarikat ve cemaat ekseninde gelişen öğretilere beşeri öğretilerin de eklenmesi sağlanıl-

mıştır. Yanı sıra ümmet çerçevesinde gelişen hizmet alanlarına dini olanın yanı sıra siyasi öğeler de eklenmiş ve süreç önemli bir ölçüde politikleşmiştir. Ümmet kapsamında siyasi kültürün oluşumuna hizmet edecek politikleşme süreci devreye girerek İslamlaşma kavramı öne sürülmüştür.

Böylece Müslümanlar siyasi sistem içindeki statü ve konumlarını dini kimliklerinin yanı sıra eğitim bağlamında geliştirdikleri nitelikleriyle de aramaya çalışmışlardır. Aynı zamanda Müslümanlar bir ümmet olarak sadece ortak dini değerler çerçevesinde değil, aynı zamanda İslamlaşma çerçevesinde siyasi olarak da örgütlenme sürecine girmişlerdir. Ümmet dini bir birliğin yanı sıra aynı zamanda politik bir durumu ifade eden bir kavrama dönüştürülmüştür. Bu reform sürecinin en önemli ideolojik gelişmesi ise etnik temelde gerçekleşmiş ve tüm Rusya Müslümanlarını aynı zamanda Türkçülük anlayışı etrafında seferber etmeye başlamıştır. Türkçülük dünyevi bir nitelik taşımış, halkların kendini koruma ve tanıma noktasında önemli bir gelişmesi olmuştur.

Türkçülük kavramı ulusal çağrışımlarla yeni politik gelişmeleri beraberinde getirmiştir. Etnik yaklaşım Rusya Müslümanların birlik arayışlarını ulusal sınırların ötesine taşıyabilmiştir. Bu ideoloji çerçevesinde Müslümanların örgütlenme kapsamının sınırları genişlemekle birlikte amaç ve hedefleri de dünyevi alanda pekişme sürecine girmiştir.

Böylece geliştirilen Türk-Müslüman kimliği, Rus-Ortodoks denklemine karşı koyacak bir düzeye taşınmıştır. Çar Rusyası'nın "güç" olgusuna karşın ise Müslümanlar eğitim düzeylerini arttırarak nitelikli bir topluluk özelinde emperyalist güçlerle mücadelelerini sürdürmüşlerdir. Bu çerçevede geliştirdikleri modernleşme ideolojisi ise dünyevi alana yönelik geri kalmışlığın açtığı mesafeyi kapatacak bir dalga olarak değerlendirilmiştir.

Tüm bu yeni arayışlarla birlikte İslami değerler güncelliğini ve etkinliğini korumaya devam etmiştir. Zira din, kültürel ve geleneksel değerlerin temel taşı oluşturan manevi bir değer olarak aynı zamanda tarihsel mirasın taşıyıcısı da olmuştur. Bu bağlamda aslında ümmet anlayışı Müslüman bilincinde ciddi bir değişime ve dönüşüme tabi tutulmamış, Müslüman birliğindeki bağlayıcılığını korumaya devam etmiştir. Bundan olacak ki yeni entelektüel dalga Osmanlı'da geliştirilen "Jön Türk" hareketinden farklı olarak Türkçülükle birlikte İslamlaşma ideolojisini de paralel bir şekilde yürütmüştür. Öyle ki aydınlar tarafından geliştirilen düşünsel akım Müslümanların sahip oldukları tüm milli unsurları aynı paydada toplayarak, onların mevcut sistemdeki konumunu güçlendirmeye hizmet etmiştir. Bu çerçevede din ve İslami

kimlik tarihsel süreçte Müslüman halkların milli olan tüm unsurlarıyla örtüşmüş ve bütünleşmiş güçlü bir olgusu olarak güncelliğini her zaman korumuştur.

Toparlayacak olursak tarihsel süreçte Rusya Müslümanları ümmet ve millet kavramlarını kesin bir ayrıma tabi tutmamışlardır. Millet ideolojisi etnik ve siyasi birliği temsil ederken, ümmet kavramı da Müslümanların dini ve manevi birliğini sağlamaya devam etmiştir. Aynı zamanda ümmet bilinci seküler yaklaşım ve talepkarlıklar doğrultusunda siyasi sosyal ve ekonomik gündemin maddi unsurlarını da bünyesine alarak İslamlaşma kolunu oluşturmuştur. Bunların yanı sıra ümmet Rusya Müslümanlarını aynı çatı altında toplarken, Türkçülük ise uluslararası boyutta kendini daha geniş bir alanda tanımlama imkânı bulmuştur.

Kaynakça

- Alekbarov, Faig, 2014, "Ulusal İdeoloji Sorununa Tarihi-Felsefi Bakış", (II. Bölüm) Bakü: *Yısq- Genç Elektronik Bilimi*, 55 (12).
- Arapov, Dmitriy Yurevich, 2001, "İslam v Rossiyskoy İmperii/İslam v Rossiyskoy İmperii (Zakonodatel'nyye Akty, Opisaniya, Statistika)." *Sostavitel' i Avtor Vvodnoy Stat'i*, Kommentariyev İ Prilozheniy DYU Moskva.
- Arapov, Dmitriy Yurevich, 2005, "Sistema gosudarstvennogo regulirovaniya İslama v Rossiyskoy imperii" (Poslednyaya Tret' XVIII-Nachalo XX vv.) Doctoral dissertation, MGU im. MV Lomonosova.
- Asker, Ali, 2021, "Azerbaycan'da Milli Kimlik İnşasının Sosyo-Ekonomik ve Fikri Temelleri", *Azerbaycan Düşünce Tarihi*. Ali, Asker. (Ed.), Cilt I. (1-42). Ankara: Yurtdışı Türkler.
- Balayev, Aydın, 2014, "20. Yüzyıl Başlarında Azerbaycan Türklerinde Ulusal Kimlik ve İdeolojinin Oluşumu", (Ed. S. A. Özcan ve V. İmanbeyli). *Azerbaycan'da Din ve Kimlik*. İstanbul: Küre Yayınları, s. 73-96.
- Balayev, Aydın, 2017, "Mehmet Emin Resulzade" (Ed. Nesib Nesibli). *Azerbaycan Türklerinin Önderleri*. (Çev. Orhan Uravelli ve Selçuk Alkın). Ankara: BERİKAN Yayınevi, s. 175-194.
- Bennigsen, Aleksandr, 2009, *Musulman v SSSR*, (Editör A. Ş. Fayzrahkmanov), Kazan İzdatelstvo DUM RT.
- Benningsen, Alexandr - Guelguejay, L. C, 1981, *Step'de ezan sesleri*, (N. Uzel Çev.). İstanbul: Selçuk Yayınları.
- Chicherina, Sofya Vasilyevna, 1906, *O Privolzhskikh İnorodtsakh i Sovremennom Znachanii Sistemy NI Il'minskogo*, Sankt-Petersburg: Tip. N. Ya. Stoykovoy.
- Dashkovskiy, Petr – Konstantinovich, Shershneva-Yelena, Aleksandrovna, 2020, *İslam i İmperiya: Polozheniye Musul'manskikh Obshchin Zapadnoy Sibiri v Konteks-*

- te Gosudarstvenno-Konfessional'noy Politiki vo Vtoroy Polovine XIX- Nachale XX vv*, Federal'noye Gosudarstvennoye Byudzhethnoye Obrazovatel'noye Uchrezhdeniye Vysshogo Obrazovaniya «Altayskiy Gosudarstvennyy Universitet».
- Emre, Erşen, 2014, "Azerbaycan'da Siyasal-Kültürel Dönüşüm Süreci (1828-1927)", (Ed S. A. Özcan ve V. İmanbeyli). *Azerbaycan'da Din ve Kimlik*. İstanbul: Küre Yayınları, s. 53-72.
- Erkan, Ümmet, 2019, "Rusya'da Modernleşme Hareketleri, Rusya Müslümanları ve İsmail Gaspıralı", *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 12.27, s. 758-776.
- Erkan, Ümmet, 2019, "Rusya'da Modernleşme Hareketleri, Rusya Müslümanları ve İsmail Gaspıralı.", *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi* 12.27, s. 758-776.
- Faizov, Gali Biktimirovich, 2010, *İslam i gosudarstvo: Yedinstvo, Protivobostvo, Konvergentsiya*. Ufa: Izd-vo BGPU.
- Gasprinskiy, İsmail Bey, 1881, "Russkoye Musul'manstvo: Mysli, Zametki i Nablyudeniya Musul'manina", <http://repo.kpfu.ru/jspui/bitstream/net/4498/1/v95876.pdf> Erişim: 6 Şubat 2023.
- Gavrilov, Yuriy Andreyevich-A. G. Shevchenko, 2008, "Russkoye Musul'manstvo: İstoriya Formirovaniya İdentichnosti. Religiya v Samosoznanii Naroda", (Religioznyy Faktor v İdentifikatsionnykh Protsessakh) / Otv. Red. MP Mchedlov.- Moskva: In-T Sotsiologii RAN s. 159-201.
- Gereykanov, Gadzhi Pirmuradovich, 2013, "Musul'manskaya Umma v Fokuse Sotsial'no-Filosofskogo Analiza Chast' 2. İstoriko-Kul'turnyye Aspekty Formirovaniya Musul'manskoy Ummy V Rossii." *Elektronnoye nauchnoye izdaniye Al'manakh Prostranstvo i Vremya* 2.1, 10.
- Hayit, Baymirza, 1995, *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- İsakov, S, M, 2007, "Pervaya Russkaya Revolyutsiya i Musul'mane Rossiyskoy İmperii", Moskva: Izdatel'stvo *Sotsial'no-politicheskaya MYSL'*.
- İsgenderov, Anar - Mövlayi, Adil, 2016, *Şeyhülislamlığın Tarihi*, Bakü: Elm ve Tahsil.
- Jivov Viktor Markovich, 2002, *Razyskaniya v Oblasti İstorii i Predystorii İusskoy Kul'tury*, Moskva.
- Khlynina, Tatyana Pavlovna-Krinko, Yevgeniy Fedorovich-Urushadze, Amiran. Tariyelovich, 2012, *Rossiyskiy Severnyy Kavkaz: İstoricheskiy Opyt Upravleniya i Formirovaniya Granits Regiona*, Federal'noye Gosudarstvennoye Byudzhethnoye Uchrezhdeniye Nauki Yuzhnyy nauchnyy Tsentri Rossiyskoy Akademii Nauk.
- Landa, Robert, 2003, "İstoriya İslama v Rossii", *Rossiya i Musul'manskiy Mir*, (12), s. 17-27.

- Malashenko, Aleksey Vsevolodovich, 2007, *Islam Dlya Rossii*, ROSSPEN <https://carnegieendowment.org/files/pub-35912.pdf> Erişim: 5 Şubat 2023.
- Motika, İ. İ., 2001, "U İstokov Pravoslavnoy Missii Sredi Nerusskikh Narodov Yevropeyskoy Rossii", *Injinerkiye Tekhnologii i Sistemy*, (1-2), s. 39-44.
- Mukhetdinov, Damir Vaisovich, 2019, *Istoriya Islama v Rossii*, Uchebnoye Posobiye: Medina.
- Nesibli, Nesib, 2017, "Azerbaycan'ın Millet ve Devlet Kurucuları", (Ed N. Nesipli). *Azerbaycan Türklerinin Önderleri* (Çev. O. Uravelli ve S. Alkin). Ankara: BERiKAN Yayınevi, s. 5-14.
- Roy, Olivier, 2009, *Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi*, (M. Morali, Çev.) İstanbul: Metis Yayınları.
- Salavat, Midhkatovich Iskhakov, 2007, *Pervaya Russkaya Revolyutsiya i Musul'mane Rossiyskoy Imperii. Pervaya Russkaya Revolyutsiya i Musul'mane Rossiyskoy Imperii*, Moskva: Izdatel'stvo «Sotsial'no-politicheskaya mysl'».
- Savchenko, Dmitriy Aleksandrovich, 2016, "Vizantiyskiye Normy o Zashchite Khristianskogo Gosudarstva v Drevnerusskoy Pravovoy Sisteme XI-XIII. Vekov", *Istoriko-Pravovyye Problemy: Novyy Rakurs*, (15) s. 182-203.
- Shangarayev, R. R., 2020, *Istoriya İslama i Musul'manskikh Narodov Rossii*, Kazan: Khrestomatiya.
- Toprak, Serap-Ahmet Öztürk, 2019, "Kimlik Koruma Mücadelesi Ekseninde Rusya Müslümanlarının Siyasi Faaliyetleri (1905-1917)", *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi* 7.16 s. 1075-1096.
- Vladimirov, N. G., 1996, *Islam v Rossii*, Moskva: İnstitut Naslediya.
- Voronina, Tatyana Yevgenyevna, 2014, "Istoricheskaya rol Ivana Groznogo v tsentralizatsii Russkogo Gosudarstva (VI v.) na Osnove Paradigmy Pravoslaviya", *Istoricheskaya i Sotsial'no-Obrazovatel'naya Mysl'*, (3), s. 77-81.
- Zhitenev, Timofey Yevgenyevich, 2010, "Islam v Rossii: Vekhi İstorii", *Vestnik Volzhskogo Universiteta im. VN Tatishcheva*, (4), s. 35-42.